

„Semmi hatalmat senkinek!”

Az anarchisták és az Anarchista Újság

Hosszú évtizedek mozgalmi apálya után a rendszerváltás időszaka az anarchista szervezkedés újjáéledését is elhozta Magyarországon. Az első anarchista kezdeményezés 1988. november 17-én jött létre *Autonómia Csoport* néven a budapesti Eötvös Klubban. A szervezők alapító nyilatkozatukban leszögezték, hogy „céljük egy olyan szabad, állam-, uralom- és erőszak nélküli társadalom, amelyben megszűnik a tekintélyelv, és ahol autonóm, önrendelkező közösségek alkotnak önkéntességen alapuló decentralis szövetségeket”. A csoport egyrészt a magyar anarchista hagyományok,¹ másrészt pedig a nyugati alternatív-autonómista mozgalmak értékeinek vállalásán alapult.² Egyaránt elutasította a kapitalista és az államszocialista kizsákmányolást, és elítélt „mindenfajta politikai, nemzeti, rasszista, vallási, szexuális és egyéb diszkriminációt”. A társadalmat a munkásönkormányzat és a dolgozói tulajdon elvei alapján képzelte el, amelyben a gazdaság alá van vetve a „humánus és ökológiai célokra”.³

Bár a csoport ekkor még nem használta nevében az anarchizmus kifejezést, annak értékeit tudatosan vállalta és hirdette. Nem tagadta azonban a társadalmi kisebbségek jogvédelmének szükségességét, és önmagát független politikai csoportként határozta meg. „Nem a hatalomban való részvétel a célunk, hanem a spontán szerveződő csoportok, közösségek támogatása. A politizálás számunkra nem azt jelenti, hogy parlamenti képviselőket választunk, hanem hogy megpróbáljuk a fenti elveink alapján alakítani közvetlen társadalmi környezetünket. Bár célunk egy hatalom-, és így párt nélküli szabad társadalom, Magyarország jelenlegi helyzetében támogatunk minden olyan független kezdeményezést, amely egy hatalommegosztáson alapuló többpártrendszer megvalósítására törekszik. Tesszük ezt annak ellenére, hogy a világ jelenlegi államhatalmi struktúráit elutasítjuk, s a létező demokráciamodellek egyikét sem tartjuk követendőnek”.⁴

A magyar társadalom és a megszerveződő új politikai erők demokráciát akartak. Habár a diktatúraellenes csoportok szabad szervezkedése kedvezett az *Autonómia Csoport* anarchistaírnak, ebben a légből kapott szinten lehetlenné vált számukra a demokratikus pártrendszer és a képviselet elvének hatásos bírálata. A csoport egyes tagjai különböző új politikai mozgalmakban és szervezetek-

ben is megjelentek, s megpróbálták azok működését saját értékeik szerint befolyásolni. A pártosodási folyamat első időszakában működtek anarchisták a Fideszben, az SZDSZ-ben, a Magyar Október Pártban és a Magyarországi Zöld Pártban. A Fidesz anarchista tagjai 1988 őszén „1992” néven külön alapszervezetet hoztak létre, amely azonban 1989 tavaszán felbomlott. *Bartók Gyula*, az *Autonómia Csoport* egyik aktivistája ebben az időben néhány hónapra a Fidesz országos választmányába is bekerült,⁵ de átmenetileg ugyancsak tagja volt a Fidesznek a csoport fő alakja, Seres László is.⁶ Az SZDSZ-ben 1989 januárjától 1991 áprilisáig működött a nyíregyházi Képmás Kör, amely anarcho-liberális elveket követett.⁷ A kör egyik szervezője, *Gulyás József* 1990 áprilisától az SZDSZ képviselőjeként tagja lett az új, szabadon választott parlamentnek.

A pártosodási folyamat kikristályosodásával az anarchisták többsége azonban csakhamar kilépett a fenti szervezetekből, nem akarván követni őket a parlamentáris demokrácia útján. Az *Autonómia Csoport* Eötvös Klubban rendezett heti összejövetelein egyre többen (ötvenen-hatvanan) jelentek meg, s a csoport 1989 júliusában *Autonómia* néven 1000 példányban újságot is kiadott, amelynek azonban csupán egyetlen száma jelent meg. „Kik vagyunk és mit akarunk” című vezércikkükben a párizsi 68 emléket idéző módon szólították fel az olvasót: „Kezdjünk el végre élni – itt és most! Minden hatalmat a fantáziának! Légy realista: követeld a lehetlent!”⁸

Az újság mellett a csoport röpcédulákon felhívásokat is közzétett. Az egyikben munkástanácsokra épülő munkás-önigazgatások szervezésére szólított fel,⁹ egy másikban pedig „Mit ünneplünk május elsején?” címmel a társadalmi szolidaritás szükségességét hangoztatta „az állam és a tőke uralma ellen”.¹⁰ Az *Autonómia Csoport* fekete zászlaja alatt több tucat anarchista tüntetett 1989. május elsején, a független szervezetek népligeti majálisán, majd az év augusztus 13-án a csoport tüntetést rendezett az embereket egymástól elválasztó államhatárokat szimbolizáló berlini fal ellen a Vörösmarty téren.¹¹ Ugyancsak az *Autonómia Csoport* szervezte 1990. március 16–25. között – amikor a régi parlament már föl-oszlatta önmagát, de a választások még nem hozták létre az újat – az „Exlex Napokat”, vagy más néven a „nem-

hivatalos kultúra hetét". Ennek keretében tartottak demonstrációt az állampolgárokat az államnak kiszolgáló személyi számk és személyi igazolványok alkalmazása ellen.¹²

A politikai átalakulás éveiben a magyar anarchisták a következőképpen érveltek: az államszocialista rendszer összeomlása lehetőséget ad egy egyedülálló társadalmi kísérlet megvalósítására. Eszerint a szovjet típusú államszervezet már nem, a kapitalista rendszer pedig még nem hatotta át a magyar társadalmat, s az interregnum állapota egy harmadik, a civil társadalomra alapozott integrációnak nyithatja meg az utat. Az anarchisták ebben az értelemben – nemcsak Magyarországon, hanem Cseh-Szlovákiában, Lengyelországban és a Szovjetunióban is¹³ – a „civil társadalom az állam ellen” kelet-európai programjának legradikálisabb képviselői voltak, mivel nem a két szféra dichotóm együttélését, hanem egy állam nélküli civil társadalom célját tűzték ki. Olyan jövőt képzeltek el, amelynek társadalmát önszerveződő, színesen kavargó csoportok, független szakszervezetek, politizáló és önművelő körök, egyesületek, munkástanácsok, pártcsírák, tudományos szalonok és független periodikák jellemeznék. Olyan társadalmat gondoltak el, amelyben csak a változás tekinthető állandónak.

130

A magyar társadalom azonban nem újabb kísérleteket akart, hanem éppen ellenkezőleg: lezárni a kísérletezés korát. Az Európához való visszatérés szlogenjében az a vágy fejeződött ki, hogy végre ne különbözzünk (negatív értelemben) a Nyugattól, hanem zárkózzunk fel hozzá. A felzárkózásnak két teóriája alakult ki: az egyik a nyugati demokratikus intézményrendszer mielőbbi adaptálását, a másik pedig a magyar nemzeti identitás rekonstrukcióját tartotta elsődlegesnek. Az anarchisták azonban mind a liberális, mind pedig a nemzeti kapitalizmus programját elutasították, s nem tudtak azonosulni azzal, hogy a társadalmi változás dinamikája a politikában a pártosodás és a parlamenti demokrácia kialakulása, a gazdaságban pedig a piacgazdaság és a kapitalista integráció felé haladt.

Miközben az anarchisták hűek kívántak maradni az „önkorlátozó forradalom” civil társadalomra orientált stratégiájához, elutasították az „alkotmányozó forradalom” gondolatát.¹⁴ Nem az állami keretek demokratizálásában, hanem az autonómia kis köreinek tágításában látták az öngazgató társadalom megteremtéséhez vezető út garanciáját.

1990 tavaszára világosabbá váltak az Autonómia Csoporton belüli törésvonalak, és a csoport közös egyetértéssel úgy határozott, hogy feloszlatja önmagát. Ettől kezdve az anarchisták három különböző csoportban folytatták tevékenységüket.

Elsőként 1990 tavaszán jött létre a *GEO-egyesület*ként bejegyzett anarchista társadalmi kísérlet, abból a célból, hogy a magyar-osztrák-szlovén határ közelében létrehozzon egy anarchista-ökológiai települést, „öko-falut”. Alapító nyilatkozatukban úgy fogalmaztak, hogy „a politikai függetlenség elérésének leghatékonyabb módja a földrajzi elkülönülés. Ez az elkülönülés lehetőséget teremt arra is, hogy a gazdasági függetlenséget a lehető legmagasabb szintre emeljük. Szándékunk az, hogy megtermeljük magunknak az élelmiszert, amit elfogyaszunk, és megpróbáljuk saját, alternatív energiaforrásainkat használni. Szeretnénk megmutatni s bebizonyítani, hogy lehetséges egy konzisztens ökológiai és humanista szemléletű település és társadalom megvalósítása.”¹⁵ A GEO-csoport tevékenysége – a létező társadalomból való kivonulásként – ennek a célnak rendelődik alá. Tagjai (15–20 fő) azonban egyenként más csoportokkal együttműködve részt vettek anarchista demonstrációkban is.

Másodikként 1990. június 20-án alakult meg a NAP Anarcho-Punk Csoport, amely a budapesti punkzenei szubkultúra köré szerveződve erőszakmentes és önszerveződő társadalom kialakítását tűzte ki célul. Kiáltványukban leszögezték, hogy a punk kultúra és az anarchista eszmék terjesztését kívánják megvalósítani, „mely történhet kiadványok, zenei fanzinek nyomtatásával, koncertek, előadások, beszélgetések szervezésével”.¹⁶ A fiatalokból álló csoport számára az anarchizmus nem elsősorban koherens ideológiát, hanem nonkonform életformát, alternatív kulturális-művészeti értékrendet és konkrét antimilitarista, antiklerikális és erőszakellenes akciókat jelentett.

Az Autonómia Csoportból kiválva próbált megszerveződni egy kis létszámú anarcho-szindikalista közösség, amelynek tagjai az újjáéledő munkástanácsokat próbálták szindikalista irányba terelni. Törekvésük azonban csakhamar kudarcba fulladt, s a csoport nem jutott el a formalizált működésig.¹⁷

Az anarchista csoportok közül a legjelentősebb a harmadik, az 1990. augusztus 29-én megalakult Budapesti Anarchista Csoport lett.¹⁸ A csoport tudatosan törekedett szervezettségre (tagjaitól például tagdíjakat szedett), az anarchista elmélet feldolgozására, öndokumentációra, nyilvános propagandára, erőszakmentes utcai akciókra, tüntetésekre. Tagjai nagyrészt az Autonómia Csoport korábban kulcsszerepet játszó személyiségeiből kerültek ki, akik – mint nyelveket beszélő, egyetemet végezt fiatal értelmiségiek – személyes kapcsolatok révén összeköttetésben álltak a nyugati anarchista csoportokkal. A csoport tevékenységében diákok és értelmiségiek mellett jellemzően a szolgáltatóiparban dolgozó, egyetemre fel nem vett fiatalok vettek részt. A politikai átalakulás elő-

rehaladása és a szabadabb viszonyok következményeként ekkor már valamennyi csoport nyíltan anarchistának nevezte magát a közvélemény előtt.

1990. szeptember 29-én a NAP-csoport és a Budapesti Anarchista Csoport „a fegyvertelen erők napjának tiszteletére” 2-300 fő részvételével békés tüntetést rendezett a Honvédelmi Minisztérium előtt. A tüntetők követelték a kötelező katonai szolgálat és a hadsereg megszüntetését, valamint azt, hogy „legyen Magyarország hadsereg nélküli semleges állam”.¹⁹ A nem kis visszhangot kiváltó tüntetésről viszonylag bő terjedelemben számolt be a sajtó.²⁰ A következő években megismételték a tüntetést ugyanezen a napon (az 1991-es Vörösmarty téri tüntetésen 80-90 anarchista vett részt) – többször együttműködve a szolgálatmegtagadáshoz való jogot követelő Alba Körrel.²¹ 1990 októberében a Feminista Hálózattal és a Zöld Nők Csoportjával együtt a Budapesti Anarchista Csoport is részt vett a lengyel nagykövetség előtt rendezett, a konzervatív lengyel abortusz törvény ellen tiltakozó demonstráción.²² A budapesti anarchisták az év novemberében szolidaritási tüntetést rendeztek berlini házfoglaló társaikért,²³ 1991 januárjában pedig az iraki agresszió és az amerikai militarizmus ellen egyaránt tiltakozva, a két ország követségei előtti felvonuláson itélték el az Öböl-háborút.²⁴ Emellett a csoport folytatta rendszeres önképzőköri üléseit az Eötvös Klubban, s a Bibó szakkollégiummal együtt (amelynek akkori igazgatója az Alba Kör vezetője, Csapody Tamás volt) 1991. április 5-én konferenciával emlékezett meg az 1921-es kronstadti matrózfelkelés hetvenedik évfordulójáról.²⁵

1991 tavaszától a budapesti anarchisták – a Feminista Hálózattal közösen – állandó helyiséget is kaptak, s a belvárosi Eötvös Klubból kiköltöztek az angyalföldi – általuk elnevezett – Decentrumba. Itt azóta is hetente tartanak vitaesteket, szerveznek előadás-sorozatokat.²⁶ Erre a tavasza az anarchizmusnak Magyarországon mintegy 100 aktivistája volt, ám a klubtevékenység és a kiadványok útján ennél lényegesen szélesebb szimpatizánsi köre alakult ki.

Az alternatív szcéna szereplőinek közeledését konferenciák és utcai tüntetések sora mutatja. 1991. augusztus 21-én a Budapesti Anarchista Csoport, a Feminista Hálózat és a Magyar Narancs közös „Szabad, gondolkodó konferenciát” szervezett a budapesti Kossuth Klubban. II. János Pál pápa magyarországi látogatása alkalmából. Ezen a találkozón a résztvevők igencsak kritikus szellemen vitatták meg a kereszténység, a szabadgondolkodás és a hatalom kapcsolatát, valamint az egyház viszonyát a nőkérdéshez és az abortuszhoz. Bíralták azt is, ahogy a pápalátogatást prezentálta a magyarországi sajtó, különösen az elektronikus média.²⁷

Hasonló együttműködés alapján jött létre 1991. december 13-án egy nacionalizmusellenes tüntetés a Parlament előtt, amelyen – egy napilap tudósítása szerint – mintegy százan vettek részt.²⁸ A tüntetésre nem sokkal az emlékeztető Kónya-Pető vita és az utóbb alkotmányellenesnek minősített Zétényi-Takács-féle ügynevezett igazságtételi törvény parlamenti elfogadása utáni hangulatban került sor. A demonstráció nem amiatt volt fontos, mintha lényeges belpolitikai eseménnyé vált volna, hanem azért, mert kicsiben először itt jelent meg az a *szivárvány-koalíció* (tehát az új társadalmi mozgalmak tematikáját képviselő csoportok összefogása), amely csaknem egy évvel később, a Demokratikus Charta nagy, százezres tüntetésén széles „antifasiszta koalícióvá” terebélyesedett. Ezt a százfős tüntetést a Budapesti Anarchista Csoport, az Erőszakellenes Fórum, a Baloldali Alternatíva Egyesülés, a Feminista Hálózat, az IDE (az SZDSZ ifjúsági szervezete), az Ifjú Szocialisták, a NAP Anarcho-Punk Csoport és a Raoul Wallenberg Egyesület kooperációja teremtette meg. A keresztény-nemzeti jobboldal előretörése idején a legnagyobb érdeklődést természetesen az váltotta ki, hogy a tüntetésen az anarchisták a provokatív SE ISTEN, SE HAZA feliratú transzparenssel jelentek meg. A gyűlés résztvevői – eltérően az akkor uralkodó közhangulattól – az ex-jugoszláviai háborúért egyformán tették felelőssé és ítélték el a szerb Milosevic és a horvát Tudjman politikáját.²⁹

1992. március 27-én ismét közösen szervezett, antimilitarista tüntetésre került sor a Budapesti Anarchista Csoport, az Alba Kör, a Jogsértettek Egyesülete és a Nap Anarcho-Punk Csoport együttműködésével. A tüntetés a sorkötelezettség eltörlését és a katonai költségvetés csökkentését követelte. Egy röpcédula fegyverek nélküli békét hirdetett, és így fogalmazott: „Valójában ki az »ellenség«? Mindazok, akik arra kényszerítenek egy üres eszme nevében, hogy gyilkolj, meggyilkoljanak. Mindazok, akik arra kényszerítenek, hogy feláld termézetes énedet. Ne hagyj, hogy összetörjék álmaidat!”³⁰

Az év május 8-án az Ifjú Szocialisták és a Budapesti Anarchista Csoport megemlékezést tartott a Wallenberg-domborműnél a fasizmus vereségének évfordulóján,³¹ majd augusztus 6-án, a Hiroshima elleni atomtámadás évfordulóján került sor virrasztással egybekötött csendes tüntetésre a Kossuth téren. Ez utóbbi – mintegy ötszáz fős – demonstrációt az Erőszakellenes Fórum (az Alba Kör, a Radikális Párt, a Budapesti Anarchista Csoport és egyéb kisebb csoportok) tagjai szervezték.³²

1992. augusztus 14–16-án ugyancsak az Ifjú Szocialisták és a Budapesti Anarchista Csoport szervezésében került megrendezésre Jászberényben az Alternatív Fesztivál, amelynek félig kimondott célja egy új, baloldali orientációjú laza koalíció megteremtése volt.³³ Ez a koa-

lició ugyan formalizáltan nem jött létre, de a megjelenetek között a fenti tüntetések szervező csoportok tagjain kívül ott voltak a Tilos rádió, a Fekete Doboz, az Antimilitarista Csoport, a Martin Luther King Egyesület képviselői, továbbá az ellenzéki pártok egyes országgyűlési képviselői, Vitányi Iván (MSZP), Fodor Gábor (Fidesz), Iványi Gábor és Solt Otília (SZDSZ). A találkozót követően a Budapesti Anarchista Csoport Budapesti Anarchista Föderációt alakult át, ami azonban – mivel az országos föderációt nem tudták létrehozni – a korábbiakhoz képest lényegi változást nem jelentett. Mindenesetre ebben a föderációban már részt vettek az újabban alakult Nyomor Anarchista Mozgalom (NYAM) képviselői is.

A magyar anarchista csoportok csatlakoztak a Demokratikus Charta 1992. szeptemberi felhívásához, és részt vettek a szélsőjobboldali előretörés megakadályozására szervezett szeptember 24-i tüntetés előkészítésében.³⁴ Mivel a Charta felhívását – a tüntetéshez csatlakozó csoportok megegyezésével – országos napilapok (*Népszabadság*, *Magyar Hírlap*, *Népszava*) ismertették, jórészt e demonstráció révén szerzett tudomást a lakosság az anarchisták létezéséről.³⁵ Az a baloldali-liberális értelmiségi milió, amely korábban, egy kevésbé jelentős ügyben nem vállalta a velük való együttműködést, a fontos ügyben már nagyobb népfrontosságot tanúsított, s ezáltal beemelte az anarchistákat az országos média nyilvánosságába. Mikor ez kiderült, a tüntetés ellenfelei annak hangoztatásával próbálták lejáratni a kezdeményezést, hogy a szervezők soraiban anarchisták és kommunisták – utóbbiak, mint az egykori Münnich Ferenc Társaság jogutódjaként létező Május 1. Társaság tagjai – is részt vesznek. Valójában azokat az idős, kopottszerű öltönyös, régi kommunistákat, akik ebből az alkalomból az utcára mentek, csak a virág, a gyertya és az antifaszizmus kötötte össze az ott megjelenő fiatal, fekete trikós, punkfrizurás anarchistákkal, kulturálisan egy világ választotta el őket egymástól.

Az önkényuralmi jelképek betiltásáról szóló törvényjavaslat 1992. őszi parlamenti vitájában azonban Kónya Imre, az MDF frakcióvezetője – sokak megdöbbenésére – a kommunista, fasiszta és *anarchista* jelképek egyidejű betiltásának lehetőségét vetette fel. Ezzel – azon túl, hogy az előterjesztő a kérdésben való járatlanságáról tett tanúbizonyságot (hiszen az anarchizmus nemhogy önkényuralomra nem tör, de minden uralmat elvből ellenéz) – a parlament napirendjére kerülve, egy röpke pillanatra az anarchizmus ismét a „nagy média” felkapott témájává vált.³⁶

Az anarchisták azonban – a velük együttműködő alternatív csoportosulásokkal – fontosabbnak tartották saját kommunikációs rendszerük megerősítését, mint az országos médiában való állandó részvételt. 1992 október-

rében Budapesten megalakították az Alternatív Hálózatot (rövidebben: Alternatív Háló), amelynek célja nem elsősorban az akciószervezés, hanem a kölcsönös információáramlás szervezeti kereteinek létrehozása volt.³⁷ Miközben az anarchisták viszonya a kezdetben szimpatizáns párteltekkel elhidegült, szoros kapcsolatot építettek ki az MSZP-hez közel álló, s azt egyszersmind kritizáló Ifjú Szocialistákkal, valamint az SZDSZ ifjúsági szervezetével, az IDE-vel (Ifjú Demokraták). A Fidesz holdudvarához csak a párton belüli ellenzéknek számító Narancs Klubok hálózata jelentett az anarchisták számára alkalmankénti kapcsolódási lehetőséget.³⁸

A tüntetések sorában végül említést érdemel a Budapesti Anarchista Föderáció és a Feminista Hálózat által szervezett 1993. január 28-i demonstráció a boszniai háború ellen. A megmozdulásra Kis-Jugoszlávia budapesti nagykövetsége előtt került sor. A kiadott röplapon az anarchisták követelték az ENSZ aktivizálódását, a háború befejezését, „a boszniai légerek azonnali felszámolását, a jogsértések kivizsgálását, a gyilkosok és kínzók bíróság elé állítását”. A háború által létrejött helyzet paradox voltát jelzi, hogy az anarchisták olyan szervezetekhez apelláltak (ENSZ, nemzetközi bíróságok), amelyek legitimitását egyébként maguk sem ismerték el. Ugyanazok, akik korábban számos antimilitarista tüntést szerveztek, ezúttal a boszniai fegyverszállítási embargó feloldását követelték.³⁹

Egy évvel a jászberényi Alternatív Fesztivál után, 1993. augusztus 20–22. között immár az Alternatív Háló rendezett újabb fesztivált Gödöllőn. A „nagyelőadások” és az esti koncertek mellett a közönségnek lehetősége nyílt rá, hogy bekapcsolódjék a párhuzamosan folyó beszélgetések valamelyikébe, amelyek témái tág területeket öleltek föl az anarchizmustól az ifjúsági munkanélküliség, a kisegyházaktól a homoszexuálisok és az etnikai kisebbségek helyzetéig.⁴⁰ Ezen a rendezvényen újabb, korábban az anarchistákkal együtt nem szereplő szervezetek, klubok, csoportok képviselői is megjelentek (Motiváció Alapítvány, Összefogás Kisszövetkezet, Borkor Katolikus Bázisközösség, Zöld Liga, Anarcho-Zöldek, „Kurusz” Irodalmi Társaság, Katalizátor Iroda, Egocentrum stb.), bár érdekes, hogy még ekkor is akadnak az alternatív szcénának olyan ismert csoportjai – mint például az 1991 őze óta működő Alternatív Pedagógiai Műhely⁴¹ –, amelyek kimaradtak az Alternatív Háló információi hálózatából.

Általában megállapítható, hogy az 1988-tól újjáéledő magyarországi anarchista szervezkedés az anarchizmus hagyományos alapelvein túl nagy hangsúllyal képviselte az *alternatív* társadalmi érveket, s elkötelezte magát az *ökológiai* gondolkodás, a *feminista* mozgalommal való együttműködés és az *erőszakmentesség* mint társada-

lomváltoztatási módszer mellett. Annyanban azonban korábbi magyar elődei útját követte, hogy a csoportok hálózatából és egyes vidéki kezdeményezésekből (Eger, Nyíregyháza, Szeged stb.) nem jött létre anarchista tömegmozgalom.

A posztkommunista korszak sajátosságai között az anarchisták történelmi szerepének mindenekelőtt az látszik, hogy a szivárvány-koalíció megteremtésével katalizátorszerepet töltenek be egy új, „posztetatista” baloldal létrejöttében. Ez az irányzat – a régi baloldallal ellentétben – a hangsúlyt már nem az állami redistribúcióra, hanem a társadalmi önszerveződések támogatására helyezi. Egyrészt társadalmi erővé formálja a marginális csoportokat, vagy legalábbis segít behozni őket a társadalomba a „társadalmonkivüliség” elszigetelt állapotából. Másrészt pedig – politikailag – ezeket az eszméileg szerteágazó csoportokat a baloldali politikai háttérbe irányítja, s ezáltal – akarva vagy akaratlanul – olyan már létező baloldali politikai erőket erősít meg, amelyek mentalitásuknál fogva az alternatív mező „befogására” önmagukban nem lennének képesek. A fokozatosan szélesedő alternatív koalíció léte ugyanakkor új kihívás elé is állítja az anarchistákat: nehezebbé válik megőrizniük saját anarchista identitásukat, és nehezebb elkerülniük a felolvadást az új alternatív mezőben. Az anarchista azonosságtudat megteremtésében és megőrzésében így lehet kucszerepe egy lapnak, amely az anarchisták véleményét, világlátását közvetíti.

Az Anarchista Újság (1991–93)

Az Anarchista Újság első száma 1991 elején jelent meg 2000 példányban a Budapesti Anarchista Csoport kiadásában. (A pápalátogatásra kiadott lapszám 2500 példányban hagyta el a nyomdát.) 1993 közepéig 8 lapszám látott napvilágot, ebből az első hetet a Budapesti Anarchista Csoport, a nyolcadikat pedig a Budapesti Anarchista Föderáció jegyezte. Az impresszumon személy neve egy ízben sem volt feltüntetve, csak a kiadószervezet és a postafiók. Az újságot négy-öt alternatív gondolkodású fiatal – újságírók, tanárok, munkanélküliek – kezdte szerkeszteni, s készíti ma is. A lap minden megjelenő cikket újraközlésre javasol, nem ragaszkodva a copyright intézményéhez.

Az Anarchista Újság struktúráját tekintve kiemelkedő jelentősége van a címoldalnak, amelyet az újság címe mellett általában egy montázs-karikatúra, egy aktuális „jelszó” és – a kezdeti számokban – a vezércikk tölthet ki. A jelszavak általában az anarchista program egy-egy elemét tömörítik rövid formába, úgy mint „Szabadságot – állam nélkül!”, „Le minden hatalommal!”, „Munkásönkormányzatot!”, „A hatalom öl, butít és

nyomorba dönt!” Néhány esetben a fő felirat aktuálpolitikai jelentést hordoz, amely szerves egységet képez az alatta elhelyezett montázssal. A „Ne jöjjön el a Te országod!” felirat alatt például illusztrációként a pápa arcképe és felemelt figyelmeztető uja jelenik meg, amelyet a kereszt és a géppisztoly párosa, valamint a keresztre feszített Jézus alatt tomosodó emberi csontok és koponyák látványa egészít ki (1991. 4. szám). Az SZDSZ előzményének tekinthető Szabad Kezdeményezések Hálózata programját („Van kiút!”) parafrázálja egy másik címlap, amelyen a felirat alatti sombrero, kövér géppisztolyosok csoportja egy latin-amerikai diktatúra világot idézi fel (1991. 5. szám). Egy másik címlapon az „Itthon, Európában...” felirat alatt gázálarcos, gumibotos rendőrök gyülekeznek (1992. 1. szám). Mással a Fukuyama híres esszéjét idéző feliratot („A történelem vége”) egy disznófejekkel keretbe foglalt, hamburgert falatozó kövér emberpár visszataszítóan bemutatott látványa egészíti ki (1992. 2. szám).

Az újság vizuális szimbolikáját általában az elnyomónak ítélt szervezetek blaszfemikus ábrázolása jellemzi. A negatív szereplők helyenként orwelli hangulatú bemutatása háttérbe szorítja a „pozitív hősök” megjele-

nítését, mintegy azt sugallva, hogy zárt, ellenőrzött, szimbolikusan és valóságosan egyaránt levegőtlen, zsarnoki világban élünk. A karikatúrák – meglepő módon – sok esetben a régi munkásmozgalmi szimbolikát idézik. Az állam sötét öltönyös, cilinderes úrként jelenik meg, sematikusan felidézve a régi karikatúrákról ismert imperialista nagytökés alakját. Ami a sematikus ábrázolást mégis újszerűvé teszi, az a graffiti-kultúra abszurdjának erőteljes beépülése. A cilinderes állam kitartott szájába, kinyújtott nyelvére mint valami futószalagra helyezi a hétköznapi embereket, s torka mélyéből megemésztetlen, fehér koponyák villannak elő. A kapitalizmus világának másik szimbóluma a szürke nagyváros, melynek tömegéből kiemelkedik a New York-i Empire State Building hatalmat, gazdagságot és birodalmi tudatot jelképező gögös csúcsa. A kapitalista rendszer működését a gépszűrűvé idomított, apró cellákba zárt emberek szolgálai bürokratikus életvilága eleveníti meg, amelynek hamis képét egy hatalmas ököl (vasököl?) zúzza szét a „Munkás-kormányzatot!” felirat alatt.

A karikatúrák kedvelt, propagandisztikus célpontjai: a Gyáros, a Hivatalnok, a Tábormok, a Katona és a Rendőr. Belőlük áll az Állam építménye, amelyet a Munkások ókorból itt maradt piramisként tartanak a vállukon. „Pozitív hős” csak egy ízben kerül a cimlapra: egy fiatal munkás képében, aki a nagyváros (New York?) egy felhőkarcolójának építésén dolgozva megáll és letörli homlokáról a verítéket. Kezében csákány (!), amelyet maga mellé ereszt; magasban van, alatta a város, de hiányoznak az emberek. Házakat épít, de nem magának, városban él, de nincsenek társai. Magányos *superman*, aki gondolatban láthatatlan hatalmakkal hadakozik, amíg aya el nem toppan, képzetele el nem homályosul, s míg bele nem szédül reménytelen vágyaiba. „A hatalom öl, butít és nyomorba dönt!”, mondja a kép fölött a didaktikus felirat.

Elüt viszont a hagyományos munkásmozgalmi jelképrendszertől az újság hátlapján rendszeresen megjelenő képregény, amelyben hol „Zorro”, hol „Fat Freddy macskája”, hol pedig „Anti, az anarchista” kalandos történetei bomlasztják a tekintélyelvűség aporodott szellemét.

Az Anarchista Újság struktúráját a propaganda, az ismeretterjesztés, a tájékoztatás, valamint az egyes konkrét politikai ügyekhez kapcsolódó, cikkekben kifejtett állásfoglalások tematikája szabja meg. A szerzők nem tüntetik fel a nevüket, illetve keresztnévükkel (László, Zsuzsanna, Dávid, Mária, Lajos, Attila) vagy álnevekkel (Miranda Grey, Kolhaas Mihály, Mephisto, Valencia, Akárki, Rút Ernő, Vörös Jakab) jegyzik írásait.

A közvetlen propaganda része a már említett cimlapfeliratok mellett az anarchisták alapelveinek állandó is-

mertetése. A „Kik az anarchisták és mit akarnak?” című szöveg három lapszámon keresztül változatlan formában szerepel a lap hátoldalán. Ez az alaptextus az érdeklődő, de tájékozatlan olvasók bevezető eligazítására hivatott. Ezt később – ugyanazon a helyen – a „Miért vagyok anarchista?” című, pontokba szedett, könnyen érthető írás, valamint a Cambridge-enciklopédia „anarchizmus” szócikke váltja fel (1992. 2. szám). Utóbb ezek is átadják helyüket az immár teljes hátoldalt elfoglaló képregénynek (1993. 1. szám). Ebben a körben maradvá, gyakorlatias útmutatóul szolgál a „Poengerilla” című cikk, amely ötleteket ad az „ellenállás vidám esztétikájá”, az anarchista graffiti hatékony alkalmazásához: „Érdemes többen nekivágni egy éjjeli graffiti-túrának, ugyanis vannak civil rendőrautók, amelyek direkt az ilyenekre vadásznak, mint ti. Míg egyikőtök fest, a többiek jól teszik, ha körülnéznek, és figyelnek az autókra, különösen a lassan járókra. Aluljárókban a főbb kijáratokat figyeljétek. Legjobb, ha Nyugatról szereztek lemoshatatlan spray-t. Fontos, hogy minden éjjeli sétátok mottója legyen: gyorsan és hatékonyan.”⁴²

A közvetlen anarchista propaganda mellett a lap egyrészt hírekkel, külföldi kitekintéssel, régebbi anarchistáktól vett rövid szövegrészeket utóközlésével végez ismeretterjesztést, másrészt folyamatosan tájékoztat a hazai alternatív miliő más szereplőiről. Tág teret szentel az 1991 júniusában megjelent *Anarchizmus-antológia*⁴³ ismertetésének, s közli Gulyás József képviselő (SZDSZ) a kötet megjelenése alkalmából a Tilos az Á kávézóban elmondott beszédét.⁴⁴ A lap 1993. 1. száma Bakunyinszövegrészlettel indítja az anarchizmus klaszszikusait bemutató sorozatát.⁴⁵ Az anarchistákat érintő külföldi események közül híreket, beszámolókat, interjúkat olvashatunk a berlini házfoglalókról, a varsói ateista tüntetésről, az orosz, német és angol anarchista szervezetekről, az angliai *Class War Federation*-ről és *Direct Action Movement*-ről, a német neonácikról, a vajdasági szolgálatmegtagadókról, a francia és amerikai környezetvédőkről, a nyugati antiprogibicionista (a kábítószer legalizálásáért küzdő) mozgalmakról és a nemzetközi anarchista konferenciákról.

Az Anarchista Újság viszonylag nagy teret szentel a hazai alternatív médiumok bemutatásának és azok hírdetéseinek. Mint írják: „Ha még valakinek nem tűnt volna fel, egyre jobb lesz a Magyar Narancs. Az ifjú demokraták ex-pártlapja megszűnt központi orgánum lenni, olyannyira, hogy ki is rúgták a szerkesztőséget a Lendvay utcai Fidesz-házból.”⁴⁶ Az Anarchista Újság publicistája különösen a Narancs híres-hírhedtté vált pápaszámát üdvözli, annak antiklerikális hangvétele miatt. Ugyancsak elismerő szavakat kap a Torgyán József által a parlamentben megtámadott, majd feljelentett Új

Hölgyfutár RÉM-kiadása, valamint a Második Látás című fanzin. Az anarchisták üdvözlik a cigányság új lapját, az Amaro Drom (Utunk) című kiadványt éppúgy, mint a homoszexuálisok Lambda-csoportjának periodikáját, a Mások-at (az utóbbiból a későbbi számokban cikkeket is átvettek). Némi feddést kap – nem tematikája, hanem címe miatt – a Transznacionális Radikális Párt kiadványa, A Párt, amelynek gandhiánus, föderalista és ökológikus elképzeléseivel az anarchisták egyébként azonosulnak.⁴⁷ Az újság nem felejt el közölni a Tilos rádió hirdetését (1991. 5. szám), majd lelkesen üdvözi az első magyar feminista magazin, a *Nőszemély* megjelenését.⁴⁸ Két újabb fanzint is támogatásáról biztosít a lap: az Ordító Egér című magazint és a mindössze két számot megért Szeméttelp című kiadványt („A punk, amely igazán közel áll önhöz!”). Az anarchisták szimpatizálnak az „önkormányzati szocializmus” hirdető, s a Baloldali Alternatíva köréhez tartozó Esmélet című folyóirat céljaival, de kifogásolják, hogy „az Esmélet helyenként eszméletlenül unalmas, a szerzők tudálékos stílusa megöli az izgalmas témákat”.⁴⁹

A szakszervezetek közül a Szolidaritás Szakszervezeti Munkásszövetséggel szimpatizál az Anarchista Újság: cikket közölnek róla, és interjút készítenek Bányai Sándorral, a szövetség akkor éppen éhségsztrájkot folytató elnökével. Tudósítás olvasható a Munkanélküliek és Álláskeresők Egyesülete Országos Szövetségének megalakulásáról is. A lap szerkesztői igyekeznek napirenden tartani a munkások és az állásukból elbocsátottak helyenként kilátástalan helyzetét.⁵⁰

A nagyobb, elméleti cikkekből rajzolódik ki elsősorban az Anarchista Újság tematikája, amely alapvetően a nyugati alternatív-radikális baloldali témaválasztását követi. Ebben mindenekelőtt az alábbi gondolatköröket lehet kiemelni. 1. Őszekapcsolódik egymással a vegetarizmus és az ökológiai gondolkodás támogatása az állatkísérletek elleni tiltakozással. 2. Másik fontos vonulat az etnikai és szexuális kisebbségek támogatása és a rasszizmussal szembeni kiállás. 3. Ugyancsak önálló blokkot képez az antimilitarizmus, amely mindenekelőtt a boszniai és az Öböl-háborúhoz kötődik. 4. Kiemelt helyet kap a nőkérdés, a feminizmus és az abortuszkérdés témaköre. 5. A pápálatogatás kapcsán nagy hangsúlyt kap a katolikus egyház és a kereszténység általános kérdéseinek antiklerikális megközelítése. 6. Mindez egy általános kapitalizmuskritikába torkollik, egy antietatista-anarchista, öngazgató társadalom ideája alapján.

A zöld témájú cikkeket elsősorban a GAIA nemzetközi sajtószemléből veszi át az Anarchista Újság. Részletes ismertetés olvasható az amerikai *Earth First!* mozgalomról, amely polgári engedetlenségi akciókat, szabotázst („ökotázst”) szervez a természeti területek meg-

mentése érdekében. A mozgalom azokhoz a radikális környezetvédő kezdeményezésekhez tartozik, amelyek nem ismerik el az emberi társadalom elsődlegességét, s az emberi életet a természet részének tekintik. Biocentrikus megközelítésük nem csupán az ipari társadalom zöld reformjára törekszik, hanem az ipari társadalom egészével „háborúban áll”.⁵¹ Az Anarchista Újság zöld tárgyú írásai továbbviszik ezt a gondolatmenetet, kritizálva a „sokasodjatok és szaporodjatok” bibliai tanítását, s elfogadva az „anyaföld” ökofeminista értelmezését.⁵² Ennek szellemében adják közre felhívásukat a pile-palackokat gyártó Tetra Pak csomagolóanyagokat előállító cég ellen,⁵³ hirdetik a vegetarizmus előnyeit,⁵⁴ valamint a kapitalizmust és természetpusztítást számukra egyaránt jelképező McDonald's termékek bojkottját („McDöglesz”).⁵⁵ Az állatkísérletekkel kapcsolatban a lap azt a radikális körökben elterjedt álláspontot képviseli, hogy az állatoknak is vannak jogaik, s „az emberi terror nem feszíthető a végtelenségig”.⁵⁶

Az Anarchista Újság radikális *kisebbségvédő* álláspontot képvisel mind az etnikai, mind pedig a szexuális kisebbségek tekintetében. (Érdekes, hogy ez a kisebbségvédő attitűd nem terjed ki a vallási kisebbségekre, mert a szerzőket harcos antiklerikalizmusuk megakadályozza ebben.) A lap szerint a rasszizmus és a szexizmus „jegyesek”, amely tiszta formájában a kiszolgáltatottak ellen folytatott háborúban – az „etnikai tisztogatásban” és a nők megerősökölésében – jelenik meg. A „Náci pogromok Germániában” sokkoló címet viselő cikk például arról számol be, hogy a „neofasiszta terror méreteit elképzelni se tudjuk idehaza, pláne mivel a média szépen hallgat az egészről: nyár óta naponta átlag 50 (!) merényletet követnek el menekültotthonok, külföldiek, bevándorlók ellen”.⁵⁷ A lap egyaránt kiáll a cigányok,⁵⁸ a homoszexuálisok⁵⁹ és az AIDS-fertőzöttek⁶⁰ jogaiért, de – Amerika felfedezésének ötszázadik évfordulója kapcsán – nem kerüli el figyelmét az USA-ban élő afro-amerikaiak, indiánok és ázsiai-amerikaiak hátrányos helyzete sem.⁶¹

Ha a háború mint államilag szervezett erőszak az uralom legszélsőségesebb formája, kézenfekvő az anarchista *antimilitarizmus*. A tradicionális hadseregellenesség – amely az anarchista csoportok gyakori antimilitarista tüntetéseiben is kifejeződött – az újságban a hatvanas évek újbaloldali gondolkodásából származó Észak-Dél metszetben jelenik meg. Az anarchisták a déli, elmaradott harmadik világgal szimpatizálnak a fejlett haditechnikájú északi (kultur)imperialista államokkal szemben.⁶² Ebben a megközelítésben – de az iraki diktátorral közösséget nem vállalva – íródott például a „Szaddam, az európeér” című cikk, amely a magyar sajtóban teljesen páratlan módon elemzi az Öböl-hábo-

rút. „Érdekes érv, hogy Szaddam Huszein nem normális. De hát miért? Mert államreazonból hódít? Mert politikusként megszerzi magának azt, ami kell neki? Tényleg örült lehet. Jól tudjuk, hogy Amerika és a Szovjetunió soha nem vetett szemet idegen területekre, sőt erkölcs-telennek és gátlástalannak bélyegezték meg az ilyen jellegű cselekedeteket. Vagy vegyük tágabb hazánkat, Európát. Csak gaz és hitetlen történelemhamisítók terjeszthetik azt, hogy a keresztény Európa története a hódítások, az inkvizíció kínzásainak és a harmadik világbeli népek legyilkolásának története. Bolsevik ügynököknek kell neveznünk azon polgártársainkat, akik nem áttalják azt mondani, hogy a művelt Nyugat gazdasági intézményrendszere máig kizsigereli az olcsó természeti kincseket és munkaerőt kínáló Afrikát, Ázsiát és Latin-Amerikát. S nyilván a KGB-nek dolgozik az, aki szerint a Nyugatnak egyáltalán nem érdeke Kelet-Európa fejlesztése, hiszen e régió számára csupán a felvevőpiac szerepét szánta, nem pedig az olcsón termelő tőkés konkurenciát.”⁶³ Ugyanebben a szellemben hangzott el az anarchista beszéd is a háború elleni tiltakozógyűlésen: „A Nyugat saját katonái és más népek életét áldozza fel azért, hogy az olcsó olaj fenntartsa a nyugati »civilizáció« pazarló és öncélú fogyasztói társadalmát. (...) Le Szaddam fasisztoid rendszerével, le a Bush-féle amerikai újragyarmatosítással! A most zajló háborúval nem megoldódnak, hanem elmélyülnek a problémák, az erőszak erőszakot, a háború háborút szül!”⁶⁴ Az Anarchista Újság cikkírója a boszniai háború kapcsán erőteljes cikkben követeli, hogy a magyar közvélemény szálljon szembe a háborút övező közönnnyel, s tiltakozzék. Mint írja: „Nem az állandó felháborodottságot hiányolom, azt sem, hogy nap mint nap morálisan felsőbbeséges arccal rohagáljunk a világban. Am közönyünkkel nemcsak a boszniai muzulmánokkal való elemi szolidaritásról mondunk le, hanem arról is, hogy az itteni kis piti diktátorokkal szemben érvényesíteni tudjuk az akarunkat

vagy az érdekünket. Közönyünkkel lemondunk arról, hogy kivegyük az életünket azok kezéből, akik ma is és bármikor rendelkezhetnek vele.”⁶⁵ Az újság többször közli az Antimilitarista Csoport közleményeit,⁶⁶ és támogatja a szolgálatmegtagadást.⁶⁷

A nőkérdésben az anarchisták természetesen a női egyenjogúság mellett vannak, de a jogokon túl valódi egyenlőségre törekcszenek. Nem a liberális feministák, hanem a Nyugaton a hatvanas évek végétől elterjedt radikális feminizmus álláspontját fogadják tehát el, amely szerint az állam és elnyomó apparátusa voltaképpen a maskulin módon berendezett világ politikai leképeződése.⁶⁸ A klasszikus anarchista álláspont szerint az uralmi viszonyok megszüntetése előfeltétele a férfi-nő kapcsolatok átalakításának, a radikális feministák szerint azonban a sorrend fordított. Szerintük a férfi-nő viszonyok gyökeres átalakítása nélkül a fennálló uralmi rendszert nem lehet megváltoztatni.⁶⁹ A teoretikus különbségek nem jelennek meg az újság lapjain: egyrészt azért, mert a magyar feminista kezdeményezések még nem jutottak el a különböző irányzatok megjelenéséig, másrészt pedig azért, mert a mai anarchisták és feministák nagyságrendekkel több kérdésben értenek egyet, mint amennyiben különböznek. Az Anarchista Újság részletes körképet ad a nők elleni erőszakról, propagálja az otthoni szülést, abortuszkérdésben pedig támogatja a *pro choice* álláspontot.⁷⁰ Megkérdőjelezi a család társadalmi szerepét: olyan intézményként mutatja be a családot (és az iskolát), mint amely az uralmi viszonyok létezésébe való szolgálai beletörődésre szocializál.⁷¹

E téma már átvezet és szorosan kapcsolódik az egyház, a vallás, a keresztény tanítás kérdéseire, amelyek megvitatásának II. János Pál pápa 1991. augusztusi magyarországi látogatása adott politikai aktualitást. Nem szükségszerű, hogy az anarchisták vallásellenesek legyenek: az anarchizmus történetében egyaránt találunk példát vallástagadó (Stirner, Bakunyin) és vallásújító vagy

a vallást elfogadó teoretikusokra (Landauer, Tolsztoj, Read). A mai amerikai anarchista irodalomban például a valláshoz való viszony kérdése teljesen háttérbe szorult más társadalmi problémák (környezetszennyezés, gazdasági növekedés, pszichiátriai kezelés, bűnözés, otthoni és iskolai nevelés stb.) tárgyalása mögött. Bár az antiklerikalizmus és a vallásellenesség nem azonosítható – számos egyházi intézményt támadó anarchista üdvözölte például a jézusi kereszténység tanításait –, az Anarchista Újság nemcsak harcos antiklerikalizmusával tűntet, hanem a valláshoz való elutasító viszonyával is. A vallást a felvilágosodás francia tradíciója értelmében fogja fel – úgy, mint a gondolkodás szellemi béklyóját. „Az a keresztény döntés – idézi az újság Nietzsche –, hogy a világot csúnyának és romlottak kell tartanunk, csúnyává és romlottá tette a világot.”⁷²

Az Anarchista Újságnak egyetlen száma sem vált olyan híressé-hírhedtté, mint a pápalátogatás alkalmából megjelentetett. Ennek megértéséhez ismernünk kell annak az időszaknak az auráját, amikor a pápa Magyarországra jött. A posztkommunista korszak első demokratikusan választott kormánya politikai legitimitációja megerősítését remélte attól, hogy – a korábbi rendszer valóságos beállítódása után – ideológiáját a keresztény-konzervatív-nemzeti értékekre építi fel. A katolikus egyház látogatása így számukra nemcsak vallási-egyházi esemény vagy protokolláris politikai ügy volt, hanem az általuk ateistának, liberálbolseviknak és nemzetietlennek nevezett ellenzéki erőkkkel vívott kulturális-ideológiai „keresztes háború” fontos ütközete. A pápa budapesti miséjén csaknem a teljes kormány jelen volt, ami a szertartást áttelesen politikai demonstrációvá avatta. Az anarchisták attól tartottak, hogy a lelkiismereti kérdések átpolitizálásával az állam és az egyház szétválasztása helyett azok újbóli összefonódása következik be, s a megszűnt állampárt helyébe az egyház lép.⁷³ Nem akartak katolikus államot, s a pápát – több bíráló cikk bevezetőjeként – a címlapon így üdvözölték: „Ne jöjjön el a Te országod!”.

A rendőrségi fellépés nem maradt el. Néhány nappal a lapszám megjelenése után közösség elleni izgatás vétségének alapos gyanúja címén tárgyi bizonyítékként lefoglalták az Anarchista Újság 1991. 4. számának valamennyi példányát. Az akkor hatályos Btk. 269. paragrafusának (2) bekezdése szerint vétséget követ el az, aki – egyebek között – valamely felekezettel sértő vagy lealacsonyító kifejezést használ, vagy más ilyen cselekményt követ el. A rendőrség ennek – tehát a közösség elleni izgatás enyhébb változatának – alapján kívánt eljárást kezdeményezni.⁷⁴ Az újság két terjesztőjét a rendőrsre is bevették, ahol „egyikük fejét bevették a falba, szidalmazták, majd kisebb házkutatást tartottak nála”.⁷⁵

A hír nagy publicitást adott a lapnak és az anarchistáknak,⁷⁶ amelyet a lap szerkesztői is elégedetten nyugtáztak: „Reméljük, a BRFK-n időközben sokan olvasták cikkeinket; a megtért rendőröket szívesen látjuk Forgách utcai irodánkban.”⁷⁷ Alig több mint fél évre rá, 1992 májusában az Alkotmánybíróság határozatot hozott a közösség elleni izgatás tényállásának alkotmányossága kérdésében. Döntése szerint csak a közvetlen „gyűlöltre uszítás” elleni hatósági fellépés tekinthető alkotmányosnak, de a tényállás enyhébb, vétségnek tekintett változatának („gyalázkodás”) büntetése ellentétben áll a véleményszabadság alkotmányos jogával. A véleményt nem tartalma, hanem a „köznyugalomra” való aktuális veszélyessége alapján lehet büntetőjogilag megítélni.⁷⁸ Az Anarchista Újság „pápai véteken kalózkodó” cikkei így „alkotmányosnak” találtattak, aminek maguk az anarchisták valószínűleg csak kismértékben örültek.

Az újság legfontosabb, elvi jelentőségű cikkei az anarchizmus alapelveinek a posztkommunista helyzetre történő adaptálásával, valamint az anarchizmus és a kapitalizmus viszonyának tisztázásával foglalkoznak. „Megtörtént hát a várva várt rendszerváltás – és? Mit látunk? Boldog, felszabadult közhangulatot? Autonóm tennivágyást? Nem éppen. Még a gazdasági csőd, az anyagi nyomor is átmenetileg elviselhetőbb lenne, ha emberileg kiteljesedhetnénk az új rendszerben, ha módunk lenne befolyásolni a rólunk szóló legelemibb döntéseket, ha újdonsült szabadságunk odáig terjedhetne, hogy magunk döntünk arról: privatizálás helyett nem célravezetőbb-e önkormányzatba venni a tönk szélén álló állami munkahelyünket? (...) *Semmi hatalmat senkinek, szabadságot mindenkinek!* – ez az aluljárógraffiti fejezi ki legtömörebben a lényegét. (...) »Fent« és »lent« helyett a sokféleség szolidáris közösségeit hirdetjük, a kölcsönös segítséget, mint azt az elvet, amelyre egész társadalmakat – nem államokat! – lehet építeni. Az állam helyét önigazgató közösségek vennék át, a munkás-önkormányzat által irányított üzemtől az autonóm faluközösségig.”⁷⁹ E kropotkini szellemű kiáltvány a követendő stratégia kérdésében sajátos módon ötvöződik a hetvenes-nyolcvanas évek kelet-európai demokratikus ellenzékeinek önkorlatózo, civil társadalomra alapozó „új evolucionista” tradíciójával: „Minél több szabad társadalmi teret foglalunk vissza az államtól, minél több autonóm (szub)kultúrát hozunk létre, minél kevésbé engedelmeskedünk főnökünknek vagy az öncélú hagyományoknak, annál közelebb kerülünk egy valóban szabad társadalom megvalósításához. És ha körülnéznünk, beláthatjuk: igen, pont erre van szükségünk. Jobban, mint valaha.”⁸⁰

Ellentétben az Autonómia Csoport korai reményeivel, az Anarchista Újság szerzői kiábrándultak abból a hitük-

ből, hogy a demokrácia és a kapitalizálódás nagyobb lehetőséget teremt egy anarchista irányú társadalmi változásra. „A modern anarchizmus számára a nagytőke és az állam gazdasági tartópilléereinek alácsúszása elsődleges kérdésé vált”, amelyhez az állami információk monopolium elleni harc követelménye társul: adómegettagadás, erőszakmentes engedtelenséggel, a manipuláció leleplezésével próbálnak küzdeni ellene.⁸¹ Az Anarchista Újság cikkeiben a nagytőke és az állam mellé a rendszer tartópilléreként felzárkózik az egyház is. Szerintük az egyház feladata a „jámbor nép megfékezése” egy olyan időszakban, amikor „nyakunkon a szabad piacgazdaság, a nagy hal megeszi a kis halat, ember embernek farkasa. (...) Az egyház nyugalomra fog felhívni a sztrájkok idején, befelé fordulásra, ha megkérdőjeleződnek a »demokrácia« intézményei, és ismét előjön majd a túlvilági paradicsom osztály nélküli ígérete, ha a munkásság – horribile dictu – antikapitalista igényekkel kezd fellépni. (...) Állam és egyház: két felettünk álló intézmény, amely mindig is a szabad akarattól, a vágyainktól, az érzékiségünkötől akart minket megfosztani. Egy módon rázhatjuk le őket: ha szabadon gondolkodunk és büntület nélkül szeretkezünk.”⁸²

Az Állami Vagyonügynökség privatizációs gyakorlatának bírálata összefonódik az állam anarcho-szindikalista kritikájával, amely a 68-as újbaldalold fogyasztásellenes, kultúrkritikai érveivel és szemléletével egészül ki. „Totaliteuropa” világa az anarchisták számára Orwell 1984-ét idézi fel, s az „Európa-hoz való felzárkózás” programja egy államokfeletti bürokrácia – egy szuperállam – korlátatlan uralmának való engedelmességet. Szerintük egy európai föderációban „önkormányzatú régióknak, körzeteknek, városoknak és településeknek kellene önkéntesen összekapcsolódnuk (...) nem pedig nemzetállamoknak és rendőrségeknek”.⁸³ A nemzetállamok föderációja helyébe koz-

mopolita gondolkodású emberek beszédközösségét állítaná a lap.⁸⁴

A magyarországi anarchizmus antikapitalistának tekinti magát egy olyan időszakban (a rendszerváltás után), amikor az antikapitalizmus Magyarországon tömegesen még nem jelent meg. Ha a liberális értelmiség – Börcz József kifejezésével – a „kapitalizmus építésének élcsapata” volt, akkor az anarchistákat joggal nevezhetjük a posztkommunista antikapitalizmus avangárdjának. A magyar anarchisták Bakunyin antikerkerkizmusának, Kropotkin kommunista anarchizmusának, a 68-as újbaldalold kultúrkritikájának, a kelet-európai ellenzék civil társadalomra orientált stratégiájának, valamint a nyugati új társadalmi mozgalmak radikális-posztmaterialis tematikájának és szírványkoalícióra építő mozgalmi hagyományának örökösei. Nem fogadják el sem a posztmodern értékre relativizmust, sem a New Age-miszticizmust; elgondolásaikból egyaránt hiányoznak a tiszta individualizmus, a vallási tolerancia és az amerikai Libertárius Párta jellemző antietatista, „free market” anarcho-kapitalizmus elemei. A marxizmus szerint az állam politikai hatalmát csak a tőkés gazdasági viszonyok megszüntetésével lehet megtörni, az amerikai anarcho-kapitalisták szerint viszont csak az állam és az állami protekcionizmus (tehát a politikai kontroll) megszüntetésével lehet helyreállítani az egyenlő szabadságot a tőkés gazdaság keretei között.⁸⁵

A magyar anarchisták azért baloldaliak, mert nemcsak antietatisták, hanem antikapitalisták is: ennyiben tehát az európai anarchista hagyomány folytatói. Akkor antikapitalisták, amikor – a kommunista kísérlet összeomlásával – úgy tűnik: a kapitalista gazdasági rendnek nincs alternatívája a világban. Elméleti értelemben kevés újat tudnak mondani. De amit mondanak, autentikus: 1989 egy lehetséges szabadságélmény szembesül az európai demokráciák hétköznapijaival, s a kelet-európai etatista baloldal szembesül saját egykori ideáljaival.

Jegyzetek

¹ A magyar anarchista hagyományokról és az 1988-tól újjáéledő anarchista kezdeményezésekről lásd Bozóki András-Sükösd Miklós: Az anarchizmus elmélete és magyarországi története. Cserépfalvi, Budapest 1994 (megjelenés alatt). Jelen tanulmány bevezető része e könyv idevonatkozó fejezetén alapul.

² A nyugati alternatív-anarchista irodalomból magyar nyelven lásd a következő válogatást: Bozóki András-Seres László-Sükösd Miklós (szerk.): Anarchizmus ma. (T-Twins, Budapest 1993 (megjelenés alatt); továbbá a mai mozgalmak bemutatását: Bozóki András-Seres László-Sükösd Miklós: Az anarchizmustól az alternatív mozgalmakig. Mozgó Világ 1991/4, 22–33. o.

³ Az Autonómia Csoport nyilatkozata. Röpcédula. Budapest, 1988. november.

⁴ Uo.

⁵ Bartók Gyula – egykori társaival, Talata Józseffel és Keszthelyi Zsolttal együtt – korábban az Égtájak között című szamizdat lap köréhez tartozott. Bartók nézeteit híven tükrözte „Közvetlen demokráciát a Fideszben” címmel megjelentetett cikke (Fidesz Hírek, 1988. október). In: Bozóki András (szerk.): Tiszta lappal. A Fidesz a magyar politikában, 1988–1991. Fidesz, Budapest 1992. 101–104. o.

⁶ Ha valaki az 1988 utáni anarchista szervezkedés történetét ismereti, nem hagyhatja figyelmen kívül Seres László szerepét, aki nélkül a mozgalom lényegesen kisebb hatókörű lett volna. Seres már 1986-ban anarchistaként tartott előadást a Magyar Politikatudományi Társaság anarchizmuskonferenciáján, majd kulcsszerepet játszott az Autonómia Csoport, később a Budapesti Anarchista Csoport, illetve az Anarchista Föderáció megalakításában. Miközben a Magyar Rádió Külföldi Adások Főszerkesztőségében dolgozott, barátaival ő hozta

létre az Anarchista Újságot, továbbá a Magyar Narancsban megjelent cikkeivel folyamatosan népszerűsítette az anarchizmus és a feminizmus elveit. 1992-ben Csúcs László, a Rádió alelnöke utasította beosztottait, hogy Serest ne foglalkoztassák. Seres László ezt követően a Magyar Narancs szerkesztőjeként dolgozott, majd 1993 elején beválasztották a Nyilvánosság Klub ügyvivői testületébe is. Külön köszönet illeti őt e tanulmány megírásához nyújtott segítségével.

⁷ Lásd a Képmás Kör nyilatkozatát (Röpcédula, é. n.), valamint „Fekete zászló alatt” címmel írt ismertetőmet a Világ 1989. június 15-i számában.

⁸ Kik vagyunk, mit akarunk. Autónia, 1989. július.

⁹ Munkásonkormányzatot! Röpcédula, é. n.

¹⁰ Mit ünneplünk május 1-jén? Röpcédula, é. n.

¹¹ Lásd pl. „A budapesti demonstráció”. Magyar Hírlap, 1989. augusztus 14.

¹² Exlex Napok. Röpcédula, Autónia Csoport, 1990. mácius. Érdemes megjegyezni, hogy az Alkotmánybíróság utóbb alkotmányellenesnek minősítette és érvénytelenítette a személyi számok általános használatát.

¹³ Lásd erről bővebben a The Raven című angol anarchista negyedévi lap tematikus összeállítását Anarchista in Eastern Europe címmel. Vol. 4. No.1. (13) January–March 1991.

¹⁴ Ebben különböztek a civil társadalom baloldali teoretikusaitól is, akik e két stratégiát egymást kiegészítő törekvéseként írták le. Lásd erről Arató András: Civil társadalom Lengyelországban és Magyarországon. Politikatudományi Szemle 1992/2, 53–80. o.

¹⁵ GEO-csoport: Anarchist Social Experiment: Founding Document. Hírlével, é. n.; Csoma Lajos: Anarchista társadalmi kísérlet. Demokrata, 1990. tél, 20–21. o.

¹⁶ Tedd tönkre ami tönkretesz! A NAP Anarcho-Punk csoport röpcédulája, Budapest 1990.

¹⁷ Lásd erről Anarcho-Info, Hungary 2.; továbbá Seres László szóbeli közlése.

¹⁸ A megalakulásról a Budapesti Anarchista Csoport emlékeztetője tudósított. Belső kiadvány, Budapest 1990. szeptember. A névválasztás nem volt véletlen: 1919-ben már működött ilyen névvel, Krausz Károly vezetése alatt egy anarchista csoport. Lásd erről Bozóki András-Sükösd Miklós i. m.

¹⁹ Kinek kell a hadsereg? A Budapesti Anarchista Csoport röpcédulája. Budapest, é. n.

²⁰ Lásd ehhez: Fegyvertelen erők napja? Népszabadság, 1990. október 1.; Éljen az anarchia! Mai Nap, 1990. szeptember 30.; L. László János: Anarchista tüntetés. Pesti Hírlap, 1990. október 1.

²¹ S. F.: Újra: Fegyvertelen Erők Napja. Anarchista Újság, 1991. 5. szám, 9. o.

²² Lásd erről: Szolidaritás magyar módra. Mai Reggel, 1990. okt. 10.

²³ Csarnai Edit: Enyém a vár... Kurír, 1990. március 24.; Budapesti anarchisták nyilatkozata. Magyar Hírlap, 1990. november 29.

²⁴ Blood and Oil. Pesti Hírlap, 1991. január 26.; Tiltakozunk a háború ellen! A Budapesti Anarchista Csoport röpcédulája, 1991. január.

²⁵ N. Kósa: Viharos megemlékezés a kronstadti felkelésről. Magyar Nemzet, 1991. április 8.; Vitaforrás az anarchizmusról. Magyar Hírlap, 1991. április 6. A Bibó szakkollégiumban rendezett konferencián Rozgonyi Ibolya, Krausz Tamás, Seres László és Porosz Tibor tartott előadást.

²⁶ A Budapesti Anarchista Csoport 1992 tavaszán külön vitorasorozat szervezett a Forgách utcai Decentrumban, amelyen – meghívott elő-

adók segítségével – az anarchisták viszonyát igyekezett tisztázni más ideológiákhoz és egyes társadalmi jelenségekhez. Az előadók – időrendi sorrendben – Bozóki András, Seres László, Sükösd Miklós, Mangel Gyöngyi, Tóthfalusi Anna, Kazai Anita, Krausz Tamás, a Feminista Hálózat tagjai, valamint Bátonyi Sándor (a Szolidaritás Munkásszövetség vezetője) voltak. Lásd: Anarchista Újság, 1992. 1. szám, 3. o.

²⁷ Lásd a konferenciáról írt beszámolókat: Farkas Attila: Kereszténység, hatalom, nők, abortusz, pápa. Magyar Hírlap, 1991. augusztus 22.; Tompa Imre: Kénköszzagos pápabírálat. Kurír, 1991. augusztus 22. A konferencián Eörsi István, Gábor György, Gelenczey Alirán, Szalai Pál, Sükösd Miklós, Seres László, Hochberg Ágnes és Wank Katalin tartott előadást.

²⁸ p.: Anarchisták a Parlament előtt. Népszava, 1991. december 14.

²⁹ Az egyik transzparens felirata például így szólt: „Milosevic, Tudjman, tizezrek a sirban!” Müller Judit fotója. Magyar Hírlap, 1991. december 14.

³⁰ Válaszd az életet! A NAP Anarcho-Punk Csoport röplapja. Budapest 1992.

³¹ A május 8-i megemlékezés ötlete kapcsán kerültek először konkrét kapcsolatba az anarchisták és a Demokratikus Charta szóvivői. Utóbbiak a meghívás ellenére úgy döntöttek, hogy a Charta nem képviseltesse magát az eseményen.

³² (czene): Hiroshima árnyékában. Mai Nap, 1992. augusztus 6.

³³ P. G.: Alternatív fesztivál. Népszabadság, 1992. augusztus 13. E sorok írója – meghívott előadóként – személyesen is jelen volt a találkozón.

³⁴ Bozóki András interjúja Bossányi Katalin Charta-szóvivővel. Budapest, 1992. október. Kézirat.

³⁵ A Charta szóvivői nem akarták, hogy a tüntetéshez csatlakozó szervezetek saját zászlajuk alatt vonuljanak fel, s megállapodás született arról, hogy a demonstrációra a felvonulók csak virágot és gyertyát visznek. Cserében a csatlakozó szervezetek megkapták azt a lehetőséget, hogy a Charta-felhívás szövege után csoportjaik nevét is feltüntethessék. Így a tömeg egységesnek tűnt, s az egyes szervezetek is „reklámhoz” jutottak. E kompromisszummal az utókor is jól járt, mert hitelesen fennmaradt a megmozdulást támogató csoportok névsora, ami a következő volt; Wallenberg Egyesület, Romaparlament, Nyilvánosság Klub, Országos Diák Unió, VE-GA Szövetség, Martin Luther King Egyesület, SZETA, Helsinki Polgárok Gyűlékezete, Új Márciusi Front, Antimilitarista Csoport, Nyomor Anarchista Csoport, Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, Zsidó Diákok Magyarországi Szövetsége, Marxista Ifjúsági Szövetség, Május 1. Társaság, Feminista Hálózat, Zöld Nők, Zöld Liga, 4–6-0 Csoport, Magyar Radikális Párt, NAP Anarcho-Punk Csoport, IDE, TEDIE Teljes Evangéliumi Diákszövetség, KSK Keresztény Sportkör, Társadalmi Érdekegyeztető Tanács, Keresztény-Zsidó Párbeszéd Kör, Baloldali Ifjúsági Tömörülés, Ifjú Szocialisták, Baloldali Alternativa Egyesülés, Dolgozók Népi Demokratikus Szövetsége, Erőszakellenes Fórum, amely tömöríti a következőket: Alba Kör, Budapesti Anarchista Kör, FIKSZ Egyesület, Jogszértetek Egyesülete, Hívó Szocialisták Tagozata, Magyarországi Református Egyház Kallódó Ifjúságot Mentő Missziója, Magyarországi Romák Liberális Szervezete, Magyarországi Zöldpárt, R-Kert Szolgáltató Társulás, Budapesti Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalom.

³⁶ Később az anarchista „önkéntesjelképek” esetleges betiltásának gondolata gyorsan feledésbe merült.

³⁷ Lásd erről: Szabó Máté: A társadalmi mozgalmak szektora és a

tiltakozás kultúrája Magyarországon. Politikatudományi Szemle 1993/3.

³⁸ A kecskeméti Narancs Klub például 1992 őszén előadás-sorozatot szervezett az anarchizmusról, amelyre a téma kutatóin (Haskó Katalin, Bozóki András) kívül Seres Lászlót is meghívták.

³⁹ Tüntetés a boszniai háború ellen! A Budapesti Anarchista Föderáció és a Feminista Hálózat röplapja. Budapest, 1993. január 22.

⁴⁰ A rendezvényen többek között Heller Ágnes, György Péter, Kozma György, Suchman Tamás, Karátson Gábor, Lányi András, Fodor Gábor, Tamás Pál, Szalai Pál, **Eörsi István**, Hegedűs András, Haskó Katalin, Hága Antónia, Zsolnai László, Jakab Róbertné, Boros László és Laki László tartott előadást. Lásd a Magyar Narancs 1993. augusztus 19-i programajánlatát és Bakács Tibor Settenkedő ünnepi megnyitó beszédének szövegét.

⁴¹ A Békési Ágnes és Czike Bernadett által létrehozott és működtetett Alternatív Pedagógiai Műhely heti beszélgetései az iskolaújító törekvések (Montessori, Rogers, Waldorf, Burattino, Freinet, Lauder Javne, Alternatív Közgazdasági Gimnázium, Kincskereső stb.) képviselőinek ismert fórumává váltak. Lásd erről: Czike Bernadett: Alternatív iskolák. Magyar Narancs, 1992. március 18., 5. o.; Békési Ágnes–Czike Bernadett: Az Alternatív Pedagógiai Műhely két fél-éves működésének tanulságai. In: Alternativitás és pedagógusképzés. Budapesti Tanítóképző Főiskola, 1992. június, 22–23. o.

⁴² Mephisto: Poéngerilla. Anarchista Újság, 1993. 1. szám, 15–16. o.

⁴³ Bozóki András–Sükkösd Miklós (szerk.): Anarchizmus. Századvég, Budapest 1991. Lásd erről: Miranda Grey: Megjelent az Anarchizmus-antológia. Anarchista Újság, 1991. 4. szám, 13. o.

⁴⁴ Gulyás József beszéde. Anarchista Újság, 1991. 4. szám, 13. o.

140 ⁴⁵ Az anarchizmus klasszikusai: Mihail Bakunyin. Anarchista Újság, 1993. 1. szám, 12. o.

⁴⁶ László: Lapszemle. Anarchista Újság, 1991. 4. szám, 14. o. A támogatás egyébként kölcsönös volt, mert a Magyar Narancs is visszatérően hirdette és szemlét az Anarchista Újság megjelenő számain.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ (L.): Lapszemle. Anarchista Újság, 1991. 5. szám, 14. o.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Mephisto: Az állam a munkásság ellen; Interjú Bátonyi Sándorral. Anarchista Újság, 1991. 4. szám, 10–11. o.; Önerőből. Anarchista Újság, 1991. 5. szám, 10. o.

⁵¹ Első a Föld! Anarchista Újság, 1992. 1. szám, 17–19. o.

⁵² Attila: A pusztítás filozófiája. Anarchista Újság, 1992. 2. szám 9–10. o.

⁵³ Öko-felhívás. Anarchista Újság, 1993. 1. szám, 4. o.

⁵⁴ -mis-: A vegetarizmus védelmében. Anarchista Újság, 1991. 4. szám, 15. o.

⁵⁵ Mi a baj a McDonald's-szel? Anarchista Újság, 1991. 1. szám, 5. o.

⁵⁶ Felhívás az állatkísérletek ellen! Anarchista Újság, 1991. 1. szám, 6. o.

⁵⁷ Mephisto: Náci pogromok Germániában. Anarchista Újság, 1991. 5. szám, 6–7. o.

⁵⁸ Vörös Jakob: A rasszizmus nemcsak kulturális probléma. Anarchista Újság, 1993. 1. szám 18. o.

⁵⁹ Laura M. Dolby: De Homibus. Anarchista Újság, 1992. 2. szám, 11–12. o.; J. G.: Mindenki másképp csinálja. Anarchista Újság, 1992. 2. szám, 12–14. o.

⁶⁰ Luigi Cerina: AIDS; Garanciát akarunk! Mindkét cikket lásd Anarchista Újság, 1991. 5. szám, 15. o.

⁶¹ A történelem vége. Harc az ünnep ellen. Anarchista Újság, 1992. 2. szám, 5–7. o.

⁶² Részletet közölnek például Frantz Fanon: A Föld rabjai című művéből. Anarchista Újság, 1992. 2. szám, 8. o.

⁶³ László: Szaddam az européer, avagy az álszentség vására. Anarchista Újság, 1991. 1. szám, 2–4. o.

⁶⁴ Tiltakozunk a háború ellen! Anarchista Újság, 1991. 2. szám, 2. o.

⁶⁵ (L.): A balkáni háború és mi. Anarchista Újság, 1993. 1. szám, 10–11. o.; lásd még: V. J.: Bárhol lehet Bosznia. Anarchista Újság, 1993. 1. szám, 8. o.

⁶⁶ A hadsereg ellen. Anarchista Újság, 1992. 1. szám, 11. o.; Fegyver nélküli hadüzenet a hadseregnek. Anarchista Újság, 1992. 2. szám, 18. o.

⁶⁷ Pasquale Ambrosino: Egy teljes szolgáltatmettagadás bejelentése. Anarchista Újság, 1991. 2. szám, 3. o.

⁶⁸ A feminizmus különböző irányzatairól lásd például: Hester Eisenstein: Contemporary Feminist Thought. London 1984; Rosemarie Tong: Feminist Thought. London 1989; Caroline Ramazanoglu: Feminism and the Contradictions of Oppression. London – New York 1993.

⁶⁹ Lásd például Kate Millet: Sexual Politics. London 1977.

⁷⁰ Zsuzsanna: Erőszak a nők ellen. Anarchista Újság, 1991. 2. szám, 5–6. o.; Zsuzsanna: Nyilatkozhat-e a pápa, ha a nők méhérről van szó? Anarchista Újság, 1991. 4. szám, 6–8. o.; Miranda Grey: Szülés orvosok nélkül. Anarchista Újság, 1991. 5. szám, 10. o.

⁷¹ Uo.

⁷² László: A szeretet nevében... Anarchista Újság, 1991. 4. szám, 3–5. o.

⁷³ Az egyház az állampárt helyén? Anarchista Újság, 1991. 4. szám, 9. o.

⁷⁴ Erről lásd részletesen: Halmi Gábor: Véleményszabadság és büntetőjog. Jogállam, 1993. 1. szám, 40–52. o.

⁷⁵ A szerk.: Van kiút! Anarchista Újság, 1991. 5. szám, 2–3. o.

⁷⁶ Lásd például: **Eörsi István**: Anarchisták. Népszabadság, 1991. november 11.

⁷⁷ Van kiút! i. m.

⁷⁸ Halmi Gábor i. m.

⁷⁹ Anarchisták – itt és most. Anarchista Újság, 1991. 1. szám, 2–3. o.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Valencia: Modern kapitalizmus és anarchizmus. Anarchista Újság, 1991. 2. szám, 1. és 7. o.

⁸² László: Isten óvja a szabad piacgazdaságot! Anarchista Újság, 1991. 3. szám, 3–4. o.

⁸³ László: Totaliteurópa. Anarchista Újság, 1992. 1. szám, 5–6. o.

⁸⁴ Akárki: Se Isten, se Haza, se Család. Anarchista Újság, 1992. 2. szám, 16–17. o.; Kohn Samu: Legyünk kozmopoliták! Anarchista Újság, 1992. 1. szám, 10. o.

⁸⁵ Utóbbiról lásd: Murray N. Rothbard: For a New Liberty: The Libertarian Manifesto. New York 1989.